ОБРАЗИ ВЧИТЕЛІВ У МАЛІЙ ПРОЗІ Б. ГРІНЧЕНКА

Історію української літератури неможливо уявити без Бориса Грінченка (1863—1910). З 90-х років XIX ст. і до 20-х років XX ст. його ім'я звучало поряд з іменами М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Франка, В. Самійленка, А. Кримського та інших видатних українських митців.

Про Грінченка говорили: «Він більше працював, ніж жив». Це була людина енциклопедичних знань, щедро обдарована багатьма талантами. Відомий письменник і педагог, перекладач і журналіст, літературо- і мовознавець, історик, фольклорист, етнограф, видавець, він назавжди залишився у вдячній пам'яті народу, якому присвятив своє коротке яскраве життя.

З автобіографії відомо, що Борис Грінченко народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (нині Сумська обл.) у «дрібнопанській змосковленій сім'ї». Родинне оточення явно не сприяло вихованню у Бориса інтересу до української мови: мати Поліксенія Миколаївна, дочка полковника Ліхтарьова, походила з російської сім'ї, батько, відставний штабс-капітан, збіднілий дворянин, категорично забороняв своїм дітям розмовляти українською мовою. Перші літературні вчителі хлопчика — В. Скотт, Дж. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін, М. Некрасов, О. Кольцов. Проте навколо буяло розкішне море живої народної творчості. Змалку Борис спілкувався з сільськими дітлахами, жадібно вбирав у свою душу красу пісні й думи, іскрометність народного гумору. Особливе захоплення хлопця викликали твори української літератури, з якими він познайомився на одинадцятому році життя під час навчання в Харківській реальній середній школі. У своїй автобіографії Грінченко згадував: «Ані «Енеїда», ані Гребінчині «Приказки» на мене не зробили впливу, я їх вважав за комедійні жарти. ...Його (Шевченкова. — прим- авт.) поезія була вже мені не жартом, а його «Кобзар» зробивсь моєю Євангелією. Я почав писати по-українському».

Незабаром юнак стає на важкий шлях служіння рідному народові. О. Білецький зазначав колись, що історію української літератури «можна порівняти з мартирологом , (Мартиролог — у церковній літературі збірка оповідань про християнських мучеників. Тут — перелік осіб, що постраждали, зазнали гонінь і утисків.)

рівного якому не знайдемо, мабуть, навіть в історії інших багатостраждальних слов'янських літератур». У цьому мартиролозі знаходиться й ім'я Бориса Грінченка. Усе його життя і творчість — це історія полум'яного подвижництва, хвилююча драма людини, що поклала своє серце на олтар Вітчизни.

Грінченкові було п'ятнадцять років, коли його було вперше заарештовано за читання і поширення забороненої літератури. Відтоді він постійно перебував під «опікою» поліції. Власті вважали письменника небезпечною особою, за ним пильно стежили, час від часу влаштовували жандармські обшуки. Змушений під тиском немилосердних життєвих обставин битися «за щоденний шматок хліба», Борис Грінченко кожну вільну хвилину віддавав літературній і науково-педагогічній праці. Він самовіддано творив на благо свого народу, будив гідність, самосвідомість українців, ніс «світло в темні хати».

Борис Дмитрович очолював товариство «Просвіта», він заснував перше в Україні народне видавництво, де разом із дружиною Марією Грінченко (псевдонім Марія Загірня) підготував і видав більше 40 книг для народного читання. Іван Франко вважав, що

організація цього видавництва є «найважнішою його заслугою».

У радянський період Грінченка було названо «національно» обмеженим письменником, твори якого є «шкідливими» для підростаючого покоління. Письменника звинувачували в хуторянстві, в тому, що він пропагував роже ставлення до інших народів. В абсурдності цих тверджень легко переконатися, коли читаєш праці самого Грінченка. Письменник глибоко вірив, що «будь-яка справа культурна тільки тоді буває міцною „.коли вона, виростаючи на рідному грунті, живиться ... з великої скарбниці духовних досягнень народів усього світу». У своїх статтях він писав: «Ми не ворогуємо ні з поляками, ні з москалями, тому що вони наші найближчі родичі, наші слов'янські брати», «Якщо народ сприймає Шевченка, Франка, Мільтона, Шіллера, Софокла, Гоголя, то чому б він не міг зрозуміти творів Діккенса, В. Скотта, Бічер-Стоу, Гюго чи хоча б деяких драм Шекспіра, Ібсена, Гауптмана?».

Факти, як відомо, — річ уперта. І ці факти свідчать: «Йому ставили в провину вороже ставлення до російської культури, але він переклав українською мовою вірші в прозі Тургенєва, твори Кольцова, Пушкіна, Лермонтова, Плещеєва, Майкова, Полонського, оповідання Салтикова-Щедріна, Короленка, Буніна. Захоплювався творами Гаршина, включив до української «Читанки» мініатюри Маміна-Сибіряка і Льва Толстого. «Національно обмежений» Грінченко був визнаним авторитетом в області світової літератури. Він знав кілька слов'янських, французьку, німецьку та італійську мови, мріяв вивчити норвезьку, щоб в оригіналі читати Ібсена Він видав цілу бібліотечку творів світової класики. Він пропагував принципи міжнародного братства, мріючи, що його народ увійде до нього повноправним членом» (Т. Никитюк).

Борис Грінченко видавав свої дешеві книжечки для народу, долаючи шалений опір властей. Так, наприклад, царська цензура п'ять разів забороняла книгу «Робін-зон», не дозволяла навіть видавати переклади з російської мови. Політика царату цілком зрозуміла — потрібно було позбавити українців як власної оригінальної літератури, так і ознайомлення їх із кращими зразками світового письменства через посередництво рідної мови, доводячи тим самим її неповноцінність, другосортність. Р. Доценко у статті «Під знаком Миколи Куліша» в журналі «Україна (№ 50, 1988) справедливо зазначав: «Перекладна література на Україні має таку саму драматичну історію, що й література оригінальна, тільки вдвоє драматичнішу. Усі нагінки на мову, на письменство незмірно тяжчим обухом спадали на переклад». Потрібно було мати громадянську мужність Грінченка, його самовіддану любов до рідного слова і рідного народу, щоб творити в жахливих умовах російського тоталітаризму.

Своєрідною вершиною наукової і культурно-просвітницької діяльності письменника став укладений ним чотиритомний «Словарь української мови», що здобув високу оцінку як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців.

Б. Грінченко зробив великий внесок у розвиток української педагогіки. Його праці лягли в основу національної педагогічної школи.

Учителем Грінченко став на вісімнадцятому році свого життя. Школі присвятив він понад десять років невтомної праці. Особливо плідним був для Грінченка період з 1887 по 1893 рік, коли він разом із своєю дружиною працював у приватній школі Христини Алчевської, відомої просвітительки і педагога. Село Олексіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині Перевальського району Луганської області), де Грінченко учителював на запрошення Алчевської, письменник описав у своїй повісті

«Сонячний промінь»: «Навкруги не було ні деревця — рівний голий степ... Слобода стояла у величезній балці...». Саме тут, в Олексіївці, на повну силу розкрився письменницький талант Грінченка, тут він почав збирати матеріали для свого словника української мови, тут почав створювати підручники для національної школи. Наймолодшим школярам була адресована грінченківська «Граматка української мови», яку тривалий час успішно використовували у своїй роботі українські вчителі У 1917 р. був надрукований підручник Бориса і Марії Грінченків «Рідне слово. Українська читанка». Підручники привертали увагу своїх маленьких читачів до усної народної творчості, до кращих зразків української літератури. Пристрасно полемізував Грінченко із Христею Алчевською, яка недооцінювала роль рідної мови у справі навчання і виховання народу. І, певно, саме його різка критика зумовила появу в третьому томі хрестоматії «Що читати народові», упорядкованої Алчевською, багатьох творів українських письменників, а також українських пісень.

Перу Грінченка належить ряд статей на педагогічні теми. Про проблеми освіти пише він у багатьох своїх працях: «Якої нам треба школи», «Яка тепер школа на Україні», «Народні вчителі і вкраїнська школа», «На беспросветном пути. Об украинской школе», «Братства і просвітня справа на Вкраїні за панського панування до Б. Хмельницького» та ін.

Літературна спадщина Грінченка відзначається жанровою і тематичною різноманітністю. Він писав вірші, байки, поеми, оповідання, повісті, драматичні твори. Тонкий психолог, вдумливий досвідчений педагог, Грінченко з великою майстерністю змалював у них картини побуту жителів українських міст і сіл. Глибоким проникненням у внутрішній світ своїх персонажів позначені дитячі оповідання письменника. Це твори, у яких він тепло і зворушливо розповідає про біди й радощі дітей, про проблеми їхніх взаємовідносин із дорослими та ровесниками. Запам'ятовуються такі його оповідання, як «Сама, зовсім сама», «Сестриця Галя», «Каторжна», «Ксеня».

Неповторні шкільні враження, болючі й радісні водночас, лягли в основу кількох оповідань Грінченка про школу, вчителів і учнів.

Надзвичайно тяжкою була доля сільського вчителя у царській Росії. Читаючи оповідання «Екзамен», «Непокірний», «Брат на брата», дізнаємося, в яких умовах мусили жити й працювати люди, котрі несли народові знання.

Школа, що в ній перший рік учителює герой оповідання «Екзамен» Олексій Петрович, — це «маленька хатка ... завбільшки сорок квадратових аршин». У цій хатці земляна долівка з ямами, нашвидкоруч засипаними і замазаними глиною, стіни з великими шпаринами, старі парти, які часто «заходжувались розсипатися під школярами». Готуючись до екзамену, на якому буде присутня поважна особа — голова екзаменаційної комісії, учитель, «закотивши рукава за лікті», разом із шкільним сторожем наводить у хаті порядок — обмазує стіни, ремонтує стільці, при цьому «зовсім не зважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазільниць?!». (Цікаво, як часом мало змінюється в нашому житті за 100 років. Наші сучасні «громадські отамани» також мало зважають на специфіку вчительських обов'язків, змушуючи вчителів сьогодні так само, як і в кінці XIX ст., засукувати рукави, щоб зробити ремонт у школі).

Школярі і їхній вчитель з острахом і нетерпінням чекають на появу перевіряючого. Спізнившись на кілька годин, «член учіліщного совета Куценко» приступає нарешті до

виконання своїх інспекторських функцій. Людина нечиста на руку, малоосвічена й некультурна, Куценко всіляко намагається приховати від учителя й учнів свою некомпетентність. Іронізуючи над цим несимпатичним персонажем, Грінченко пише: «-хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови мовчав …силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої». Сам неспроможний зв'язно висловлювати свої думки, пан Куценко, щоб нагнати побільше страху на присутніх на екзамені, кричить: «Шо ето? Арифметики не знають, щитать не умєють! Ви учитель, ви нічего не дєлали! Я в училищний совєт на вас подам рапорт!», І лише гіркі ридання переляканого на смерть школяра, що не витримав цілоденного напруження, змушують його стати більш поблажливим до дітлахів.

Оповідання «Екзамен» — це класичний приклад твору, у якому автор сміється крізь сльози. І наше серце також стискається від болю і образи, коли читаємо про вчителя, важку працю якого мають право судити безграмотні нікчемні людці, коли спостерігаємо за поведінкою учнів, змалку залякуваних «страшним» начальством.

Нелегко живеться й головному героєві оповідання «Непокірний» учителю Василю Дмитровичу. Його поведінка викликає настороженість і підозру з боку представників сільської влади — волосного старшини Пастушенка. поліцейського урядника Швидкова, волосного писаря Льовшина, сільського старости Губаня і поштаря Цупченка. Список «крамольних» вчинків учителя досить значний: він не спілкується з місцевим начальством, одягається і говорить «по-мужицькому», сам варить собі їжу, грає з дітьми у м'яча, збирає по лісах і луках «якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю». Але найбільше дратує інше: Грінченко з їдким сарказмом лише: «Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнитися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, засклено вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, начебто через те, що на їй уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються на що треба».

Сільські верховоди, чий спокій порушив непокірний учитель, придумують план боротьби із своїм ворогом. У хід ідуть найпідліші засоби. Учителеві третій місяць не дають жалування, сторож «не носив у школу води й не робив там нічого», батьків намовляють забирати дітей зі школи. Коли ж усе це не приносить жаданих результатів, на нього пишуть донос. Одним із головних звинувачувальних документів проти «бунтівника» стає …підручник географії. Нікого не цікавить, що він дозволений для користування і цензурою, і вченим комітетом школи, головне — у ньому легко знайти підтвердження безбожності вчителя («Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од Бога дощ, а од «паров». Он що!»).

І чорну справу нарешті зроблено: шкільне начальство не задоволене молодим педагогом, він змушений шукати нового місця роботи.

Про нелегку працю сільських учителів розповідає Грінченко у своєму оповіданні «Брат на брата». Головним героєм цього твору є учитель Євген Корецький. Разом із дружиною Наталею дев'ять років пропрацював він у школі села Ладинка. Напевно, щось глибоко особисте вклав Грінченко у рядки оповідання, що розповідають про невтомний духовний труд подружжя Корецьких:

«Спершу сам, тоді вдвох — вони викохали кілька поколінь молодіжі, осяяної хоч невеликим світом знання й громадянської самосвідомості. Вони власним своїм прикладом, своїм життям завсігди силкувалися не різнити з тим, чого навчали людей; ішли завсігди, де тільки могли, на поміч усім, кому того треба було, ішли не через те тільки, що так веліла їм ідейна повинність, але й того, що їм любо було пірнати в народне море, заспокоювати болі; того, що вони любили цих темних, пригнічених тяжкою долею людей і силкувалися виявити ту любов, як могли...».

За свої політичні переконання Корецький потрапляє до в'язниці. Несподівано швидко його звільняють: злякавшись народного гніву, жандарми підкоряються вимогам учасників мітингу, що відбувається на захист учителя. Проте радість представників демократичних сил виявилася передчасною. У селі починається чорносотенний погром, під час якого Корецькому лише чудом пощастило врятуватися від смерті. Найжахливішим було те, що в погромі брали участь селяни, яким він віддавав кращі роки свого життя. Одним із перших на вчителя підняв руку селянин Демид, якому він колись допоміг вилікуватись. З розпачем Корецький думає: «І той самий Семен або Демид, що, може, двадцять разів зазнавав од його запомоги щирої братерської — словом і ділом — цей Демид підняв над його головою ломаку тією самою рукою, що він, Корецький, вигоїв йому для чесної роботи!-». Фізичний біль від завданих ран поступається перед болем моральним: «Було холодно, вогко й безнадійно. Так безнадійно, що не хотілося вже ні жалітися, ні навіть кричати з болю, хотілося тільки зібгатися ще дужче, скулитися, як старий, хворий собака під отаким дощем, заплющити очі, щоб уже нічого не бачити, — і вмерти».

Оповідання Грінченка написане в серпні 1907 р. Трохи більше 10 років залишалося до жовтневого перевороту в Петербурзі, до кривавої різанини в Києві у січні 1918 р. Погроми 1905—1907 рр. були першими грізними передвісниками громадянської війни. І письменник чутливо вловив тривожні сигнали майбутнього братовбивчого протистояння. Ніби передбачаючи неминучий розкол українського суспільства, коли брат піде на брата, він пише у своєму оповіданні: «...тільки блиснув перший промінь волі й надії на краще життя, той самий народ, во ім'я якого відбувалася та дивна боротьба, відповідає на цей промінь погромами, убиваючи своїх оборонців і прихильників та слухняно йдучи на налигачі за тими, що завсігди водили його в тяжкому ярмі. Віл під'яремний, тепер він виразно показує, що він раб не тільки споконвічний, але й довічний, безнадійний». Причина того, що сталося з учителем Корецьким і його прихильниками, на думку просвітителя Грінченка, одна — це темнота, неосвіченість народу, кількасотлітня звичка «вічно похилених рабів» сліпо підкорятися грубій силі.

Герой оповідання Грінченка, проте, не втрачає оптимізму. Він із надією дивиться в майбутнє, бо переконаний: «ніщо не зможе знищити ту національну й політичну свідомість, яку дали вони вдвох своїм учням».

Привабливий образ народного вчителя змальовує письменник в оповіданні «Украла». Дівчинка Олександра, дочка сільського писаря-п'янички, була спіймана на гарячому; вона вкрала у подруги хліб. Обурені школярі вже готові вчинити свій дитячий самосуд: «її треба прогнати з школи!». І лише педагогічний такт і глибока людяність вчителя допомогли всім знайти вірний вихід із складної ситуації. Олександра призналася у крадіжці і пояснила причину скоєного: «У нас_ у нас ...нема чого їсти™ Батько нічого... не приносять з волості... усе пропивають. Ми їмо су.. су.. сухарі вже другий тиждень». А діти, вражені гіркою правдою чужого життя, ясно зрозуміли всю жорстокість свого передчасного присуду: «Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і поніс Олександрі». Так школярі

отримали дійовий урок людяності і доброти, який запам'ятається їм назавжди.

Ознайомившись із цим оповіданням Грінченка, ще раз переконуєшся, як багато залежить від тих учителів, яких ми зустрічаємо на своєму життєвому шляху. Героїні іншого твору письменника пощастило значно менше, ніж дівчинці Олександрі. Мова йде про оповідання «Дзвоник». Воно є одним із найтрагічніших у ряду його творів про життя дітей..

Семирічна Наталя несподівано потрапляє до сирітського дому. Вона довго не може звикнути до нових умов життя. І найбільших страждань зазнає вона через нерозуміння чужої мови: «…ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут…. тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла тих слів, «що в книзі попписано»...».

Історія отупіння здібної дівчинки, співчутливо описана Грінченком, яскраво ілюструє істину, давно відкриту вченими. Психологи, педагоги, мовознавці переконані: відречення від рідної мови рано чи пізно викликає інтелектуальне зубожіння нації. У праці «Мова і народність» О. Потебня писав: «…обучая их (учнів — прим, авт.) новому язьїку, тратим время на то, чтобьі приготовить из сознаний учеников род палимпсеста (Палімпсест — старовинний рукопис, із якого стерто попередній текст і написано новий, крізь який інколи проступає старий.). Очевидно, что воспитанники такой школы при равенстве прочих условий будут во всех отношениях ниже тех, которнм при поступлении в нее нужно было не забывать, а лишь учиться, прилагая школьнне крохи к огромному запасу дошкольных запасов мысли. Таким образом, для денационализированного народа естественным течением дел создаются неблагоприятнне условия существования, вытекающие из умственной подчиненности, которая будет тем значительнее, чем менее подавляемый народ приготовлен к усвоению языка подавляющего. Люди, по правилу, добровольно не отказьіваются от своего языка, между прочим, в силу бессознательного страха перед опустошением сознания».

Відомий педагог К. Ушинський, що багато років жив і працював на українській землі, у своїх працях постійно наголошував: «Дитина, вивчившись рідної мови, вступає вже в життя з безмежними силами, бо п'є духовне життя й силу з рідних грудей рідної мови. Зовсім не байдуже для духовного розвитку дитини, якою мовою вона говорить у дитячі роки». Спостерігаючи за школярами, яких учителі змушували зрікатися мови своїх батьків, Ушинський відзначав, що вони «були або майже цілковиті ідіоти, або діти ... позбавлені всякого характеру, всякої творчої сили, доступної найбільш слабоумній, але не зіпсованій вихованням дитині...».

До важких моральних мук маленької героїні Грінченкового оповідання додаються ще й страждання від образ, завданих їй шкільними подругами. Можна тільки подивуватися тій жорстокості і байдужості, яку проявляють по відношенню до Наталочки її ровесниці. Вони ставляться до неї зневажливо, насміхаються, не прощаючи жодного промаху, придумують образливі прізвиська — «ляпало», «селючка», «сонна середа». «Діти часто бувають нежалісливі», — із сумом констатує Грінченко. Моральними інвалідами поступово стають і ті з них, кого насильно змушують зректися рідної мови, і ті, кому змалку прищеплюють відчуття винятковості, обраності своєї нації.

У 1906 р. у своїй праці «Якої нам треба школи» Борис Грінченко переконливо показав, як,

відмовляючись від мови своїх батьків, людина одночасно відмовляється і від них самих, від тих глибоколюдяних норм моралі, які протягом віків плекав народ:

«Ми всі знаємо, як тепер буває, що як навчиться дитина в школі перекручувати свою мову на московську, то зараз уже и задере носа: і батько в його дурний, і мати нетямуща, і сестри та брати недоумки, і начхати йому на сільське товариство, бо всі вони неуки. Він через школу так уже навчився думати, що освічений, учений чоловік може бути тільки з московською (чи то з панською) мовою. Сам він тієї освіти має так багато, як кіт наплакав, і московської мови не знає, а тільки калічить мову, мішаючи московську з українською, та він того не помічає. Він думає, що став дуже розумний уже через те, що замісто як говорить как, а от батько, мати та інші селяни того не вміють, то вже він на їх погляда згорда. Він уже на панську лінію переходить, а вони — мужичої!».

Через кілька років після смерті Грінченка вистраждані ним думки були підтверджені рядом авторитетних учених Росії. Аналізуючи наслідки, до яких призвели численні заборони української мови, російська Академія наук у 1912 р. в документі під назвою «Об отмене малорусского печатного слова» відзначила:

«Нельзя не признать, что пренебрежительное отношение к родной речи влечет за собой отрицательное отношение и к семье, и к родной среде, а это не может не отразиться самим печальним образом на нравственном складе …населения Малороссии».

У тій складній ситуації, в якій опинилася дівчинка Наталя, допомогти їй могла і повинна була мудра й тактовна доросла людина. Але начальниця Олександра Петровна не тільки не припиняє цькувань з боку школярок, вона ще й сама глузує з «селючки». Завжди холодно-спокійна, ніби відгороджена від дітей кам'яним муром байдужості, Олександра Петровна не бачить душевних мук Наталі. Не знаходить вона жодного теплого слова для дівчинки і тоді, коли, доведена до відчаю, та приходить до неї просити дозволу … втопитися в колодязі. Який різкий контраст між цією бездушною людиною і вчителем із оповідання «Украла»!

Дитячі оповідання Грінченка ввійшли до скарбниці української літератури. У них автор намалював реалістичні картини з життя народу, створив психологічно складні і переконливі образи. Оповідання мають велику мистецьку вартість. Написані прекрасним знавцем української мови, тонким стилістом, вони відзначаються драматичною напруженістю сюжету, багатством образних засобів, довершеністю мови. Оповідання несуть високий заряд людяності й духовності, змушують замислитися над проблемами, що й сьогодні є актуальними.